

hogy nem szerencsés ezt a kifejezést használni), akik nem bánják, ha falakba ütköznek, ez csak azért is lendületet ad nekik a megoldások keresésére, amelyek egyike a létfontosságú szellemi műhelyek megteremtése, ahol az együtt gondolkodás a szakmai sikereken kívül a „közjóra” is vezethet.

Az elején említettem az ismertetőmben, hogy műfajilag nem lehet egyértelműen felcímkézni

ezt a kötetet. Azt hiszem, a fentieket elolvasva, ezt nem kell külön kifejtennem. Pontosan sokszínűségében, változatosságában kínál egyedülálló szellemi csemegét az érdeklődő, a tudományosság és oktatás problémáira érzékenyen reagáló olvasóknak.

András Zselyke

Honismeret vs. Landeskunde. Tudományszervezés a 19. századi Erdélyben

Török Borbála Zsuzsanna: Exploring Transylvania.

Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918.

Brill, Leiden 2015. (National Cultivation of Culture) 286 old.

A könyv a hosszú 19. század erdélyi tudományos törekvéseinek összefoglalója, egy olyan speciális tudományszervezési stratégia bemutatása, amelyet egyrészt a tér jellegzetessége, másrészt a mindenkori politika befolyásolt. A címbe emelt multietnikus vidék (tartomány) fogalmának magyarázatára a szerző többször visszatér kötetében: nagyon nehéz olyan kifejezést találni az előbb a Habsburg Birodalom, később Osztrák–Magyar Monarchia keleti határán fekvő területek leírására, amely ideológiailag nem terhelt: a centrum-periféria viszony mindig egyfajta alá-fölé rendeltséget is magában foglal, ezért próbálja Török Borbála Zsuzsanna kerülni ennek használatát és a vidéket vagy tartományt annak jellegzetességeivel, egyéni alakulástörténetében felmutatni. Fontosnak tartom hangsúlyozni azt is, hogy az angol nyelven való publikálás véleményem szerint ebben az esetben nem csupán annyit jelent, hogy az erdélyi tudományos intézmények története végre a nemzetközi nyilvánosság előtt is ismertté válik, bár természetesen ez is óriási megvalósítás. A semleges nyelv viszont biztosíthatja azt az objektivitást, amely ennek a többnyelvű (latin, magyar, német, román) közegnek egyes, a nyelvhez is szorosan kötődő eredményeit egymás

viszonylatában felmutató leíráshoz szükséges. Ahogyan a kötet is hangsúlyozza, a tudományos törekvések indulásakor a nemzetiségek pozíciói nem voltak kiegyenlítettek: a három bevett nemzet két nyelvet és különböző politikai előjogokat jelentett, a román értelmiségi réteg kialakulása így időben későbbre tolódott. Ráadásul a magyar törekvéseket a magyarországi közeg általában támogatta (ami persze nem zárta ki az esetleges érdekkonfliktusokat sem), a szászok intézményépítése pedig a Habsburgok és a német tudományos szféra támogatására is számíthatott. A románok ezzel szemben egy időben kellett küzdenek politikai jogaik kivívásáért, az értelmiségi réteg kineveléséért és a 19. század második felétől egy megfelelő tudományos intézmény alapításáért. A kötet remekül ábrázolja ezt a széttagoltságot, a nemzetek egymáshoz és egymás törekvéseihez való viszonyát, a mindenkori függőségi állapotot és azt, hogy a tudomány igen gyakran politikai törekvések kontextusában határozza meg feladatát. Ennek következménye az is, hogy bár a célok gyakran hasonlóan fogalmazódnak meg, a mögötük levő tartalom és irányultságok sokszor módosultak a hosszú 19. század folyamán. A kötet II. József halálától az első világháborúig tartó

periódust fogja át, és a tudományos intézményalapítások mellett azt a történeti-politikai kontextust is megrajzolja, amely meghatározó erővel bírt mind a honismeret, mind pedig a Landeskunde sajtós programjának kialakításában. A kötetben ez a két fogalom folyamatosan ebben a nyelvi alakban van jelen, a szerző azt hangsúlyozza, hogy nincs megfelelő angol kifejezés rájuk és programjuk – különösen Erdélyben – gyakran csak egymás vonatkozásában érthető. Ezért az egyes fejezetekben folyamatosan kitér a fogalom magyarázatára és kontextualizálására.

A kötet hat fejezetből épül fel, bár a bevezetést a szerző (vagy a szerkesztő) nem tekinti külön fejezetnek. Ennek ellenére véleményem szerint jelentős szerepe van, hiszen ebben a részben kap helyet annak az elméleti keretnek a leírása, amely a multietnikus tér tudományos törekvéseit a nemzetközi szakma előtt is érthetővé teszi, bemutatva azokat a tudományos modelleket, amelyeknek bizonyos elemei felhasználhatók az értelmezésben. Az elméleti keret a már említett két fogalom – honismeret és Landeskunde – magyarázatával indít: a szülőföld (Vaterland) átfogó – szisztematikus és enciklopédikus – leírását jelenti, és nem független a német nyelvterületen kialakuló *Staatswissenschaften* fogalmától: a 18. század végi, 19. századi peregrináció következtében az erdélyi diákok ennek az új tudományágban az eredményeivel tértek vissza Erdélybe, és alakították azt a speciális tér elvárásainak megfelelően. A teret a kulturális heterogenitás jellemzi, amely a társadalmi élet minden szegmensét meghatározta (és meghatározza), és amelynek bázisa a nemzetiségek hosszú távú együttélése, egymás nyelvéhez és kultúrájához való viszonyulása. Különösen fontos ez a 19. században, amely a nemzetkonstrukciók megszilárdulásának, a nemzet jellemzőinek kialakításában fontos szerepet játszott, és amely a kulturális és politikai nacionalizmusok kialakulásának ideje is volt. A bevezető fejezet a teret egyrészt a Birodalom vonatkozásában mutatja be, másrészt az államalakulatokra jellemző konstrukciókon túl a reszpublika litteraria

közegében is elhelyezi, amely a latin nyelvű Európában alakult ugyan ki, de működési elvei a nemzeti tudományok kialakulásában is szerepet játszottak. A szerző egyes intézményekre vonatkozó hipotéziseit is megtalálhatjuk az előszóban: míg az Erdélyi Múzeum-Egyesület kialakulásában és működésében meghatározó volt az akadémiai jelleg, valamint az arisztokrácia és a magyar nemesi egyenlőség elve, addig a Verein für Siebenbürgische Landeskunde a szász náció társadalomszerkezetének megfelelően szoros viszonyt ápolt a szász egyház és universitas által felügyelt iskolai oktatással, és tagjai között az ún. Bildungsbürgertum tagjait számlálta.

Az első fejezet II. József kormányzásával, majd a halála utáni újrendezés politikai következményeivel indít. Egyrészt az 1784-es nyelvrendelet, másrészt a 1790–91-es országgyűlések erősítették fel azokat a törekvéseket, amelyek következtében a tudományos érdeklődés a saját múlt feltárására irányult. Ehhez nem csupán politikai folyamatok, hanem tudomány- és médiatörténeti események is hozzájárultak. Erre az időre erősödött meg a göttingai államismereti iskola, és váltak olyan jelentőssé például August Ludwig Schlözer folyóiratai, hogy arra a különböző európai vezetők is felfigyeltek. Schlözer maga erdélyi tanítványai révén a régió speciális jellegére figyelt fel, és írta meg nagy hatású művét a szászok történetéről. Tekinthejtük ezt is egy olyan impetusnak, ami mind a szász, mind a magyar értelmiséget arra ösztönözte, hogy a haza történetét a saját jelenük politikai privilégiumai jogosságának bizonyítására használja. Török Borbála Zsuzsanna ebben a fejezetben már azt is jelzi, hogy az 1790-es években valamiféle nyelvi versengés is elkezdődik: Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot alapít, az első tudományos folyóirat, a Siebenbürgische Quartalschrift viszont német nyelven jelenik meg. Átmenetet, a rivalizálás mellőzését talán a Kéziratkiadó Társaság jelenthetné, ahol magyar és szász tudósok együtt dolgoztak de látható eredményeik jelentősek ugyan, viszont nem tartott túl

sokáig a közös munka. A Nyelvmívelő Társaság előre jelzi azokat a strukturális kereteket, amelyek később az Erdélyi Múzeum-Egyesület működését is meghatározzák: erős guberniumi jelenlét (Bánffy György gubernátor a vezető), Bécs irányából valamiféle megtúrt jelleg, deklarált nyitási kísérlet a szászok irányába (viszont nyelvileg homogén magyar közeg). Ennek az időszaknak a szövegi terméséből Török kiemeli Daniel Georg Neugeboren programírásnak is nevezhető textusát a *Siebenbürgische Quartalschrift* első számából, amely történeti keretbe helyezve mutatja be azokat a gátló tényezőket, amelyek a 18. század végi erdélyi tudományos közeg elmaradottságához vezettek. Véleményem szerint is igen jelentős szövegről van szó, hiszen a múltábrázolás mellett a jövő feladatait is meghatározza, és itt mintha úgy tűnne, hogy a német nyelvű tudományos folyóirat összerdélyi tudományos törekvések fóruma kívánna lenni. A tárgyalt időszakban az együttműködés leghatékonyabban a románok által az országgyűlésre benyújtott *Supplex Libellus Valachorum* kéreéseinek és argumentációjának cáfolásában realizálódik. Ezen események kapcsán Török Borbála Zsuzsanna azt a folyamatot rajzolja meg, ahogyan a különböző érdekszférákhoz tartozó intézmények a kultúrák hierarchizálásához járulnak hozzá, és ahogyan az együttműködések mindenkori érdekszférák mentén alakulnak ki.

A második fejezet a reformkori politikai gondolkodás két alapfogalmából, a nemzeti és a liberális perspektívák hatásából kiindulva mutatja be a honismeret/Landeskunde korszakbeli változásait. Míg az előző korszak törekvései szinte tökéletesen leírhatók az európai felvilágosodás ideológiájából kiindulva, az 1800-as évek eleji megtorpanás jelezheti a speciális tér adaptációs nehézségeit. Magyarországon ekkor kezdődik a nemzeti intézmények kialakulása, a nemzet mint társadalmi konstrukció megerősítése és a nemzeti nyelv központi kategóriává való fejlesztése. Ezzel szemben Erdélyben komoly dilemmák kezdődnek az intézményalapításokkor: kérdésessé válik, hogy a régiót tekintik központi kategóriának

vagy az új alapokra helyezkedő nemzetet (hisz a náció itt történetileg mást jelentett). A tudományos kutatások irányultságát is ez a dilemma határozza meg: az országgyűlés a magyar és szász küldöttek a tudományos reprezentáció lehetőségeiről vitatkoznak, ahogyan ezt a könyv szerzője alapos dokumentációval ábrázolja, a románok képviselője pedig továbbra is a politikai és tudományos jogokért való kilátástalan harcát vívja. Jelzésértékű, hogy a címében is általánosságot mutató *Siebenbürgische Quartalschrift* utóda a *Siebenbürgische Provinzialblätter* elnevezést viseli, ami véleményem szerint nem csupán a tudományos kutatás helyhez kötött jellegét hivatott hangsúlyozni, hanem a Sonnenfels által propagált birodalmi szemlélet eredménye is lehet: az összbirodalmi törekvésekkel az egyes régiók saját történetük feltárásával és közösbe illesztésével járulhatnak hozzá. Török Borbála Zsuzsanna ennek az átmeneti periódusnak nem csupán intézménytörténeti képét nyújtja, hanem az egyes személyiségek jelentőségét is hangsúlyozza: Kemény József és Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Mikó Imre a magyarok részéről, Karl Neugeboren, Karl Schuller, Georg Binder szász oldalról és George Bariț a románok képviselőjében meghatározó volt abban, hogy milyen irányban alakul az erdélyi tudományosság. A muzealizáció folyamata itt is elkezdődött, a Brukenthal-gyűjtemény Szébenben és Teleki Sámuel könyvtára Marosvásárhelyen jelzi az eltérő fejlődési irányokat. A belső alakulást a szerző külső megítélés felől is bemutatja, a külföldi utazók Erdély-képe alapján mutatja fel azt az egzotikus jelleget, amelyet a terület soknyelvűsége és az egyes népcsoportok eltérő kulturális élete biztosít.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Erdélyben is megakasztja a tudományos intézmények fejlődését, és a történeti események következtében megerősödő nemzeti tudat és nemzeti sérelmi politika jelentős hatást gyakorol a honismereti intézmények szétfejlődésére. A kötet harmadik fejezete a három tudományos intézmény: az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a

Verein für Siebenbürgische Landeskunde és az ASTRA létrejöttének körülményeit, a megalakulások ideológiai terheltségét és a párbeszéd és közös kutatás egyre nehezebbé válását mutatja be. A honismeret/Landeskunde státusza is megváltozik: a különböző folyóiratok, történeti munkák és röpiratok számának növekedésével, a történettudomány nem kevesek privilégiuma többé, hanem akár populáris műfajjá is válhat, amely nem az általános tudományosság, hanem a mindenkori politika szabályait követi. Az erdélyi tudományos intézmények folyamatosan küszködnek a nyelvi bezárkózás és a tudomány általános nyitottsága között. Török Borbála Zsuzsanna imponáló módon ábrázolja, hogyan magyarázható politika- és tudománytörténeti fogalmakkal a régészeti kutatások fellendülése, a klasszika-filológus Finály Henrik hogyan befolyásolja a teljes EME kutatási irányultságát, és hogyan magyarázható a nők viszonylag korainak számító befogadása a korábban férfiak által uralt tudományos intézetekbe. Ugyancsak látható és érzékelhető az elemzések-ből, hogy ebben a periódusban is megvannak az egyes erdélyi nemzetek román, magyar, német területekről származó mintái, de a politikai helyzetből adódóan itt még egyik sem válhat dominánssá, hiszen a kiegyezésig viszonylag elszigetelten fejlődhettek a törvékenyészileg különálló Erdélyben.

Az 1867-es kiegyezés politikai változásokat hozott Erdélyben is. A Magyarországgal való unió leállította a különutas fejlődést, és a korábban kialakult erdélyi intézményrendszert betagoalta a magyarországi mintába. Erdélyben ez az egyes nemzetiségek múltba fordulásával járt: a szász Landeskunde ezentúl szinte kizárólag a szász múlt feltárásával foglalkozik, az ASTRA abba fekteti legnagyobb energiáit, hogy kineveljen egy román értelmiségi réteget, nem specializálódik tehát tudományterületekre. Az EME is sajátos helyzetbe kerül: egyrészt újra meg kell határoznia magát a budapesti Akadémiával szemben, másrészt valamilyen viszonyt kell kialakítania az 1872-es alapítású egyetemmel. Személyes

kapcsolathálók természetesen megmaradnak az egyes tudományos intézetek között, de a célok és a megvalósítás eszközei egyre távolodnak egymástól. Nemzetiségi különbségek, társadalomszerkezeti eltérések határozzák meg a nyelvileg egyre egyneműbbé váló honismereti intézeteket. Az EME-hez szorosan kötődő egyetem a tudományok egyetemességét biztosítja, ezáltal az EME is szélesíti kutatási területeit, bár a honismeret folyamatosan központi szerepet tölt majd be. A forráskiadások mind szász, mind pedig magyar részről jelentős szerepet játszanak ebben az időszakban, gyakorlatilag a mai történeti kutatásokat is ezek a kiadások alapozzák meg.

Konklúzióként a szerző újra visszatér a honismeret és a Landeskunde fogalmának részletezésére. A kötet anyaga remek háttérrel biztosít annak bizonyítására, hogy milyen eltérő fogalomalakulási pályát futottak be ezek egyrészt a háttérül szolgáló intézmények, másrészt a korszak politikai folyamatai miatt. Zárásként mintha újabb kosellecki ellenfogalomként tételeződne a respublica litteraria és a nemzetállam. Előbbi a tudományok egyetemességét garantálta, de egyre nehezebbé vált helyzete, amikor a latint az egyes nemzeti nyelvek váltották fel. A nemzetállamokban fontos szerepet játszik a honismeret kategóriája, ám homogenitásuk miatt nehezen tudnak integrálni olyan multietnikus területeket, mint amilyen a kutatási tárgyul választott Erdély is volt a 19. században.

Török Borbála Zsuzsanna nagyon fontos kötetet bocsátott útra, amely Erdélyt a tudományos kutatások alakulástörténetének fényében mutatja be. Finom elemzésekkel látatja, hogy a kezdeti közös célok szétfejlődéséhez hogyan járul hozzá a történeti folyamatok alakulása, illetve hogyan próbálja a tudomány egyetemessége biztosítani a közös munkát a nyelvileg is széttagolt közegben. Eredményei nem csupán egy történeti korszak sajátosságait mutatják be, hanem gyakran mai tudománysszervezési kérdésekre is választ adhatnak.

Biró Annamária